

აბაპი შანიძე

თანხმოვანთი განსაზღვარი ხმოვანთი ძველ ქართულში

ცნობა თანხმოვანთი განსაზღვარი ხმოვნის შესახებ ჯერ კიდევ „ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლებში“ მქონდა შეტანილი (§ 481), შემდეგ კიდევ „ძველი ქართული ენის გრამატიკაშიც“ (§ 162). აქ კი საგანგებოდ მინდა შევეხებ ამ საკითხს, თანაც ძველი ქართული ენის ძეგლების მიხედვით, სადაც საქმის ვითარება უფრო ნათელია, ვიდრე ახალ ქართულში.

თანხმოვანთი განსაზღვარი ხმოვანს, რომელიც თავს იჩენს მაშინ, თუ ერთ სიტყვაში თავს იყრის ორი ისეთი თანხმოვანი, რომელთა წარმოთქმა ძნელია. ასეთ შემთხვევაში ენა თიშავს თანხმოვნებს ი ხმოვნის ჩართვით მათ შორის. ასეთი თანხმოვნები ჩვეულებრივ ზმნას მოუღდის ბოლოში. ამათგან ერთი თანხმოვანი შეიძლება ფუძისეული იყოს და მეორე — მაწარმოებელი (პირის ან რიცხვის ნიშანი), ან შეიძლება, რომ ერთიც მაწარმოებელი იყოს და მეორეც. ასეთი ძნელად წარმოსათქმელი თანხმოვნებია უმათავრესად: **დთ, დნ, ნნ, ცთ, ცნ**, თუ ისინი ზმნის ფორმის ბოლოს მოდიან. მათ ნაცვლად ჩვეულებრივია: **დით, დინ, ნინ, ცით, ცინ**. სათანადო მაგალითები უმათავრესად ოთხთავის ენიდან იქნება დამოწმებული. რომ უფრო ნათელი იყოს საქმის არსი, საჭირო ფორმები მოყვანილი იქნება შეპირისპირებით: მხოლობითი — მრავლობითი, მე-2 პირი — მე-3 პირი.

დთ > დით

1-ლისა და მე-2 პირის ფორმები მრავლობითი რიცხვისა ძველ ქართულში, ისე როგორც ახალში, იწარმოება მხოლობითი რიცხვის სათანადო ფორმისაგან, რომელსაც დაერთვის ბოლოს **თ**, რომელიც ერთად-ერთი განმასხვავებელი ნიშანია ამ ორი პირის გრამატიკულ რიცხვებს შორის ყველა მწყობრისა და კილოში: თხრობითში, ბრძანებითში, კავშირებითში. მაგალითები: მოვკალ — მოვკალთ, მოჰკალ — მოჰკალთ; მოკალ — მოკალთ, მოვკლა — მოვკლათ, მოჰკლა — მოჰკლათ; დავწერო — დავწეროთ, დასწერო — დასწეროთ და მისთანანი. ამიტომ ვედ ფუძისაგან ნაწარმოები ზმნები (მოვედ, მივედ, შევედ, განვედ, წარვედ და სხვები) წყვეტილის 1-სა და მე-2 პირში, აგრეთვე II ბრძანებითის მე-2 პირში მრავლობითი რიცხვის ფორმის წარმოებისას **დთ** კომპლექსს უნდა გვაძლევდეს: *მოვედთ, *მოხუედთ, ბრძ. *მოვედთ, მაგრამ, რადგანაც ასეთი ფორმები ძნელი წარმოსათქმელია, **დთ** ბგერებს შორის ვითარდება **ი**, რომელიც საშუალებას გვაძლევს, მრავლობითის ფორმა ადვილად წარმოვთქვათ: ჩუენ მოვედით, თქუენ მოხუედით, ბრძ. მოვედით.

მაგალითები:

მხ. წარვედ სახიდ შენდა (მ. 9, 6).

მრ. წარვედით და უჩუენენით თავნი თქუენნი მღდელთა (ლ. 17, 14).

მხ. შევედ საუნჯესა შენსა (მ. 6, 6).

მრ. შევედით იწროხსაგან ბჭისა (მ. 7, 13 E).

მხ. მეცა კაცი ვარ კელმწიფებასა ქუე შე განწესებულ და მქონან ჩემ ქუე შე ერისა კაცნი; და ვპრქვ მას: წარვედ! და წარვიდის. და სხუასა: მოვედ! და მოვიდის (ლ. 7, 6).

მრ. წარვედით და მოიძოწაფენთ ყოველნი წარმართნი (მ. 28, 19 ხანმეტი ლექციონარი).

მოვედით და მოვკლათ იგი (მ. 21, 38; მრ. 12, 7; ლ. 20, 14).

მხ. მივედ და დაევე პირველად ძმასა შენსა (მ. 5, 24).

მრ. მივედით და უთხართ იოვანეს (მ. 11, 4; ლ. 7, 22).

მოყვანილ მაგალითებში დ ყველგან ფუძისეულია. როგორც მაწარმოებელი, დ გვხვდება სავრცობად მოქმედებითი გეარის ზმნებში, მაგ., ვხედვევ-დ მე ეშმაკსა (ლ. 10, 18); თქუენ თანა ტაძარსა შინა ვჯედ და გასწავებ-დ (მ. 26, 5); რომელი დაჰჯსნი-დ ტაძარსა მას (მ. 27, 40). ასეთივე ფორმებია: ვჰყოფდ, ჰყოფდ.

მხ. ეიდოდე და შენცა ეგრევე ჰყოფდ (ლ. 10, 37).

მრ. ყოველი, რომელი გინდეს თქუენ, რაფთა გიყონ თქუენ კაცთა, ეგრეცა თქუენ ჰყოფდით მათა მიმართ (მ. 7, 12).

მსგავსი მაგალითებია მრავლობით რიცხვში: ითხოვდით და მოგეცეს თქუენ, ეძიებდით და ჰპოვოთ, ირეკდით და განგეღოს თქუენ (მ. 7, 7); სნეულთა განჰჰურნებდით, კეთროვანთა განსწმედდით, ეშმაკთა განასხემდით. უსასყიდლოდ მივიღებთ, უსასყიდლოდცა მისცემდით (მ. 10, 8); ჰამდით და სუემდით მათ თანა (ლ. 10, 7).

დნ > დინ

II ბრძანებითის მწკრივის მე-3 პირის ფორმას მხოლობითში აწარმოებს ნ, რომელიც უშუალოდ დაერთვის იმავე მწკრივის მე-2 პირის ფორმას მხოლობითშივე, მაგ., ყავ—ყავნ, მოკალ—მოკალნ, დაწერე—დაწერენ და მისთანანი. მაგრამ, თუ ზმნას ფუძის ბოლოს აქვს დ, მაშინ მე-3 პირის ნიშნის დართვის მივიღებთ დნ კომპლექსს, რომელშიც გამოთქმის გასაადვილებლად თანხმოვანთ გასაყარი ი გაჩნდება: დინ. ბოლო თანხმოვნად რომ დ მოუდიოდეს. ასეთი ზმნებია: კედ, კუედ და ვედ.

2. გარდამოკედ მაგიერ ჭუარით (მ. 27, 40).

3. გარდამოკედინ აწ მაგიერ ჭუარით (მ. 27, 42); გარდამოკედინ ჭუარით (მრ. 15, 32).

2. მოკუედ.

3. რომელმან ბოროტი თქუას მამისათვს და დედისათვს, სიკუდილით მოკუედინ (მრ. 7, 10).

მსგავსი ვითარება გვაქვს ორი ნ-ს ერთად შეყრისასაც (მაგალითები ნ. ქვემოთ).

ვედ ზმნის ფორმები მე-2 პირის მხოლობითი რიცხვისა ზემოთ არის და-მოწმებული ძეგლებიდან. აქ კი დაუმოწმებლად მოვიყვანთ:

2. მოვედ.

3. მოვედინ სუფევად შენი, იყავნ ნებაჲ შენი (მ. 6, 10).

იგივე 5 იხმარება I ბრძანებითის მე-3 პირის ფორმაშიც.

I ბრძანებითის მწკრივს იგივე ფუძე აქვს, რაც უწყვეტელს. მაგალითები:

2. განისუენე, ჭამე, სუ და იხარებდ (ლ. 12, 19).

3. იხარებდინ სული ჩემი (ლ. 1, 47CE).

3. ეგრე ბრწყინევდინ (ნათობდინ C) ნათელი თქუენი წინაშე კაცთა (მ. 5, 16).

3. უკუეთე ვისმე სწყუროდის, მოვედინ ჩემდა და სუემდინ (ი. 7, 37). აქ პირველ ზმნაში დ ფუძისეულია (მო-ვედ-ინ), მეორეში კი — მაწარმოებელი (სუემ-დ-ინ).

ნთ > ნით

ხანმეტ ლექციონარში იკითხება:

წარვედით და მოიმოწაფენთ ყოველნი წარმართნი (მ. 28, 19). აქ „მოიმოწაფენთ“ ფორმაში თანხმოვანთ გასაყარი ხმოვანი არ არის განვითარებული. მაგრამ სხვა ხელნაწერებში ამავე ადგილას უკვე მოიმოწაფენით იკითხება (CDE).

საზოგადოდ, II ბრძანებითსა და წყვეტილში თითქმის საყოველთაოდ გატარებულია გასაყარ-ხმოვნიანი ფორმები როგორც მოქმედებითი გვარის ზმნებში, ისე ვნებითისაში: დაჰჯსენით ტაძარი ესე (ი. 2, 19); განჰჯსენით ეგე (ი. 11, 44); შეუკრენით მავას კელნი და ფერჯნი (მ. 22, 13); აღიხილენით თუალნი და აღიპურენით კელნი (ლ. 21, 28C); განმზადენით გზანი უფლისანი და წრფელ ყვენით ალაგნი მისნი (მ. 3, 3); განიცადენით შრომანი ველისანი (მ. 6, 28); და-ისხენით სიტყუანი ესე ყურთა თქუენთა (ლ. 9, 44); მაშინ იწყონ სიტყუად მათა (მიმართ): დამეცენით ჩუენ! და ბორცუთა: დამფარენით ჩუენ (ლ. 23, 30); იხილენით კელნი ჩემნი და ფერჯნი (ლ. 24, 39); განეშორენით (მ. 9, 24—განეყენენით C) და მრავალი სხვა.

66 > ნინ

ჯსენ ფუძისაგან გვაქვს ბრძანებითის ფორმები:

2. იჯსენ თავი შენი (ლ. 26, 37 CE).

3. იჯსენინ თავი თვისი (იქვე, D).

რწმენა ზმნისაგან გვაქვს:

3. ნუ იქმნები ურწმუნო, არამედ გრწმენინ (ი. 20, 27).

ამ მაგალითებში პირველი 6 ფუძისეულია, მეორე 6 კი — მე-3 პირის სუბიექტური ნიშანი მხოლოდითი რიცხვისა.

მომდევნო მაგალითებში კი, რომლებიც მოყვანილია პარხლის ოთხთავის ანდერძიდან (ეს ოთხთავი დაიწერა 973 წელს), პირველი 6-ც მაწარმოებელია (უფრო ზუსტად: მაწარმოებლის ნაწილი).

აქ ერთგან იკითხება: ქრისტემან ყოველნი აღიდენინ მოწყალებითა მისითა ჟამთა უკუნისამდე!

მეორეგან იკითხება: აწ ვინცა ღირს იქმნნეთ აღმოკითხვად და მსახურებად წმიდასა ამას სახარებასა, მოივსენეთ სული ჩემი ცოდვილი წმიდათა შინალოცვათა თქუენთა, და ყოველთა ერთობით მოგუჟანიჭენინ ღმერთმან კეთილნი საუკუნენი!

მესამეგან კი თვით ოთხთავის დამწერია მოხსენებული: მე ივანე-ბერამან, მწერალმან შატბერდელმან, შატბერდს დავწერე და პარხალს შევწირე სალოცველად ყოველთა ძმათა შატბერდელთა. ყოველნი **აკურთხენინ** ღმერთმან!

სამსავე მაგალითში **ენ** პირდაპირი ობიექტის მრავლობითი რიცხვის ნიშანია, უკანასკნელი **ნ** კი—მე-3 პირის სუბიექტური ნიშანი მხოლოდითი რიცხვისა. მათ შორის თანხმოვანთ გასაყარი **ი** არის განვითარებული.

ცთ > ცით, ცნ > ცინ

ც ძირისაგან ნაწარმოები ფორმა **მეც** შეიძლება თხრობითიც იყოს და ბრძანებითიც. თხრობითია აქ: წყალი ფერკთა ჩემთა არა **მეც** (ლ. 7, 44) და ბრძანებითია აქ: **მეც** მე წყალი (ი. 4, 10). იშვიათია, რომ მრავლობითის ნიშანი **თ** უშუალოდ დაერთოს მხოლოდითის ფორმას, როგორც, მაგალითად, აქ: მშოიდა და **მეცთ** მე ჭამადი, მწყუროდა და მასუთ მე (მ. 25, 35). ჩვეულებრივ კი აქაც თანხმოვანთ გასაყარი ხმოვანია განვითარებული: მშოიდა და **მეცით** მე ჭამადი, მწყუროდა და მასუთ მე (მ. 25, 35 C); მშოიდა და არა **მეცით** მე ჭამადი (მ. 25, 42); **ეცით** თქუენ მას ჭამადი (მრ. 6, 37C); **მეცით** ჩუენ ზეთისაგან თქუენისა (მ. 25, 8).

იგივე ხდება აგრეთვე მე-3 პირის ბრძანებითის ფორმაში, აქაც თანხმოვანთ გასაყარი ხმოვანი იჩენს თავს: რომელმან დაუტეოს ცოლი თვისი, **ეცინ** მას განსატყევებელი წიგნი (მ. 5, 31C). ამის ბაღლად **DE**-ში იკითხება: რომელმან განუტეოს ცოლი თვისი, **მეცინ** მას განსატყევებელი.

თანხმოვანთ გასაყარი ხმოვანი სხვა ზმნებშიც გვხვდება, როგორცაა აღდგომა, დადგრომა, დადება და სხვა. მაგალითები:

მხ. **აღდეგ**, აღილე ცხედარი შენი და წარვედ სახიდ შენდა (მ. 9, 6).

მრ. **აღდეგით** და წარვედით ამიერ (მრ. 14, 42).

ბრძანებითის ფორმა მე-3 პირის მხოლოდითი რიცხვისა ამ ზმნისაგან არის „აღდეგინ“: **აღდეგინ** ღმერთი და განიბნინედ ყოველნი მტერნი მისნი, ივლტოდედ მოძულენი მისნი პირისა მისისაგან! (ფსალმ. 67, 2).

მხ. **დაადგერ** ჩუენ თანა, რამეთუ მწყუხრ არს (ლ. 24, 29).

მრ. რომელსა ქალაქსა ანუ რომელსა დაბასა შეხვდეთ, გამოიკითხეთ, ვინ ღირს იყოს, მუნ **დაადგერთ** ვიდრე გამოსლვადმდე მიერ (მ. 10, 11).

მხ. მოვედ და **დასდევ** კელი შენი და ცხონდეს (მ. 9, 18); უკუეთუ შენ აღილე იგი, მითხარ მე, სადა **დასდევ**, რაჟთა მე წარმოვილო იგი (ი. 20, 15);

დამდევ კელი შენი გუერდსა ჩემსა (ი. 20, 27).

მრ. სადა **დასდევით** იგი (ი. 11, 34).

როგორც აღნიშნული მაქვს („ძველი ქართული ენის გრამატიკა“, § 162), თანხმოვნებს შორის განვითარებული ხმოვანი **ი** შეიძლება მრავლობითიდან მხოლოდითში გადმოვიდეს, როგორც, მაგ., აქ: **მევედი** პირველად და დაეგე ძმასა შენსა (მ. 5, 24C). უფრო ხშირია ასეთი მოვლენა უწყვეტელსა და I ბრძანებითში: შენ **მომდევდი** მე და აცადენ მკუდარნი დაფლვად თვსთა მკუდართა (მ. 8, 22).

II

იშვიათად არის ისეთი შემთხვევებიც, როცა ძნელად გამოსათქმელი თანხმონები ერთად იყრის თავს, მაგრამ მათ შორის თანხმონთან გასაყარი ხმოვანი არ ჩნდება. ასეთია, მაგ., შემდეგი ადგილი: ვაჲ თქუენდა, მწიგნობარნო და ფარისეველნო ორგულნო, რამეთუ **განსწმედო** გარეშესა სასუმელისასა და პარაფსიდისასა (მ. 23, 25).

მსგავსი ფორმები გვხვდება „სხლომა“ ზმნისგან აწმყოში: **ვსხედო**, **ჰსხედო** (**ვსხედით** და **ჰსხედით** იქნება წყვეტილის ფორმები).

ასეთივეა აგრეთვე ორი **ნ** ნარზე ფუძე-გათავებულ ზმნათა აწმყოს ხოლმეობითში: რომლისაჲ არნ სძალი, იგი სიძჲ არნ, ხოლო მიყუარი სიძისაჲ მის, რომელი დგან და **ისმენნ** მისსა, სიხარულით იხარებნ ვმასა მის სიძისასა (ი. 3, 29C); მოძღუარ, მოვიყვანე ძჲ ჩემი შენდა, რომლისა თანა არს სული უტყუებისაჲ, და სადაცა დააპყრის. დააკუეთის, და პეროვინ და **იდრჳენნ** კბილთა (მრ. 9, 17—18); ვითარცა ელვად რაჲ გამობრწყინდის მზის აღმოსავალით და **ჩანნ** ვიდრე დასავალადმდე, ეგრეთ იყოს მოსლვად ძისა კაცისაჲ (მ. 24, 27)*.

* უკანასკნელ მაგალითზე ლევან კეკელიძემ მიითითა, რისთვისაც მაღლობას მოვახსენებ.